

An aerial photograph of a busy street in Brussels, Belgium. The street is filled with a large crowd of people, many of whom are walking. There are several bicycles parked along the sidewalks. On the left, a grey building has a sign that reads "PHARMACIE APOTHEEK". On the right, a red brick building has a sign that reads "L'Espresso". In the background, the city skyline is visible, including several tall buildings and a church with a spire. A pink banner is overlaid at the top of the image.

ERFGOED BRUSSEL

December 2019 | Nr032

Dossier **DE STRAAT ANDERS BEKENEN**

Varia **ALEXIS DUMONT**
SAINT-VERHAEGEN

DOSSIER

HET WEGDEK VAN HET HISTORISCHE CENTRUM

GENERATIES KASSEIEN

QUENTIN DEMEURE
KUNSTHISTORICUS, STAD BRUSSEL

De bijdrage van de Erfgoedcel van de Stad Brussel handelt over de straten in het historische hart van Brussel, een wijk gevormd door de Grote Markt en haar omgeving. Deze zone die deels ingeschreven is op de Werelderfgoedlijst van de Unesco, wordt gekenmerkt door oude gebouwen en smalle straatjes die meestal gekasseid zijn. Quentin Demeure maakt eerst een balans van de lessen die werden getrokken uit de historische studies in deze zone. De auteur bespreekt de evolutie van de straten tijdens de twee laatste eeuwen en schenkt ook aandacht aan het stadsmeubilair en de trottoirs. Paula Cordeiro gaat vervolgens dieper in op de recente wegenwerken die door de Stad Brussel zijn uitgevoerd om een voetgangerszone te creëren in het historische centrum, met inbegrip van de gevoerde debatten om erfgoed, stedenbouwkundige voorschriften, technische beperkingen en mobiliteitseisen (voor personen met beperkte mobiliteit en fietsers) met elkaar te verzoenen.

In 2012 nam het schepencollege van de Stad Brussel de beslissing om het wegdek te vernieuwen van de straten in het *Îlot Sacré*, die er zeer slecht bijlagen. De keuze van de nieuwe materialen was gebaseerd op verschillende voorstudies, waaronder een historische studie van het stratennet. Deze werf, die aan bod komt in de bijdrage van Paula Cordeiro (zie p. 58), werd voltooid in 2019. Ze kaderde in het beleid dat de Stad Brussel de jongste jaren voert om, uitgaand van een erfgoedvisie op de publieke ruimte, de straten in het historische centrum op actieve en verantwoorde wijze te beheren.

Het historische centrum van Brussel behield lange tijd een uitzicht dat teruggaat op zijn middeleeuwse structuur. Vele straten hebben een tracé dat nog verwijst naar vroegere elementen, zoals een weg of een beek. Alleen de voornaamste verkeerswegen waren geplaveid,

zoals blijkt uit de benaming *steenweg* voor een van de oudste verkeersassen van de stad (11de eeuw), waarvan de betekenis geen nadere toelichting behoeft. De Grasmarkt, in het hart van de historische stad, volgt een deel van dit tracé, dat van west naar oost liep¹. Een goot of eenvoudige geul in het midden van de straten diende om regen- en afvalwater af te voeren. Dit type aanleg veralgemeende zich in de loop van de eeuwen en werd tot de tweede helft van de 19de eeuw bijna overal toegepast in de wijken rond de Grote Markt (afb. 1).

De bestratingen namen nadien verschillende vormen aan, met onder meer het gebruik van plaveien uit kopshout, asfalt en beton (afb. 2). Het blijkt dat in alle periodes de keuze voor het straatdek voornamelijk bepaald werd door de technische problemen die in deze wijk moesten worden opgelost. De aangewende

Afb. 1

De Boterstraat in de richting van de Grote Markt. Het straatdek is kenmerkend voor de berijdbare wegen in de stad vanaf de tweede helft van de 19de eeuw. (© SAB, FI C 14499)

Afb. 2
De Vruntstraat, opname van Vieux Bruxelles, s.d. (ca. 1900): het wegdek bestaat uit een asfaltlaag (© SAB, FI C 2909).

materialen boden een ad-hoc antwoord op de uitdagingen die zich stelden. De materialen werden dan ook zelden gekozen in functie van hun stedelijke omgeving. Tijdens de recentste fase in de vernieuwing van de straatbekledingen in het historische centrum wilde de Stad Brussel echter ook de geschiedenis van hun evolutie in kaart brengen, om deze informatie nadien te gebruiken bij de keuze van de soorten materialen en plaatsingstechnieken. Dit was met

name het geval voor het wegdek van de Grote Markt en de straten van het *Îlot Sacré*, hun trottoirs inbegrepen.

.....
**DE KASSEIBESTRATING
VAN DE GROTE MARKT**

Lopend onderzoek via elektromagnetische prospectie wees onlangs uit dat de ruimte van de Grote Markt in de middeleeuwen grotendeels bebouwd was². In de moderne tijd

Afb. 3
Zandstenen breuksteen ontdekt tijdens de breuk van een leiding in de nacht van 29 op 30 maart 1981 in het midden van de Grote Markt, halverwege tussen het Broodhuis en het Stadhuis, op ongeveer 1 m diepte (© MVB).

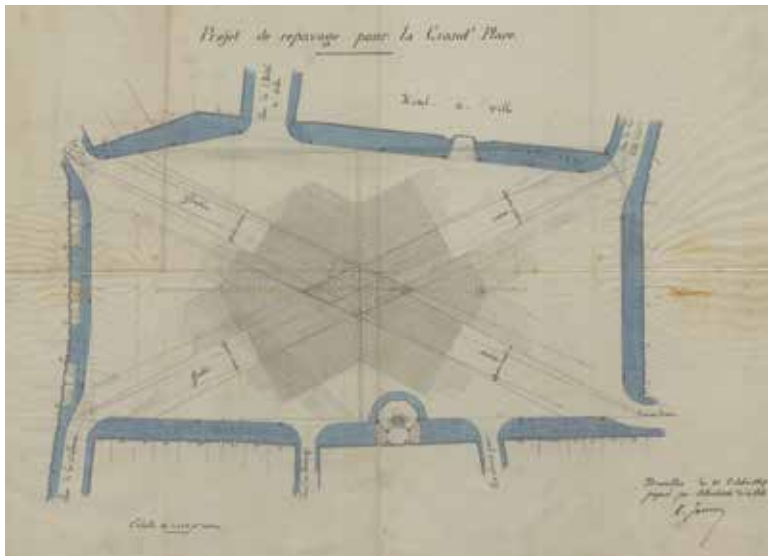
werd dit ruime plein – de plek voor feestelijkheden en publieke gebeurtenissen – in administratief opzicht lange tijd beheerd als een berijdbare ruimte waarin twee wegen elkaar kruisten. Een van de steenblokken van het vroegere wegdek werd in deze zone ontdekt naar aanleiding van een breuk in een van de ondergrondse leidingen in de nacht van 29 op 30 maart 1981 (afb. 3). De huidige omvang van het plein zou dateren van de werken voor de heropbouw van de stad na het bombardement van 1695. De huidige bestrating van de Grote Markt is echter niet meer dezelfde als toen, aangezien het plein sindsdien verschillende keren opnieuw is aangelegd.

Uit de archieven valt niet op te maken welk materiaal als eerste gebruikt werd voor de bestrating op het huidige niveau. Tijdens het ancien régime waren de geplaveide straten in de stad traditioneel bekleed in heldere kleuren. Een bewaard archiefstuk vermeldt onder meer de levering van witte straatstenen *“faite pour le service de la Ville de Bruxelles aux ouvrages courans”*³. Verschillende formaten steen werden naast elkaar gebruikt. Een bestelling van witte straatstenen van 3 januari 1777⁴ bijvoorbeeld,

Afb. 4

Kinderkopjes op de binnenkoer van het Stadhuis van Brussel [A. de Ville de Goyet, 2019 © urban.brussels]

Afb. 5

Ontwerp voor de heraanleg van het wegdek van de Grote Markt met aanduiding van de verkeersstroken, 1869. Op dit niet gerealiseerde plan valt de status van de verschillende wegen af te lezen aan het verschil in steenverband, [© SAB, OW 161].

vermeldt de levering van vierkante stenen van minstens 5 duim breed (12,5 cm) op 7 à 8 duim dik (17,5 à 20 cm) en waarvan de staart (onderkant van de steen) 3 duim breed (7,5 cm) was. De kop van de steen (zichtbaar oppervlak) werd in de vorm van een diamantkop gehouwen. Naast de straatstenen met regelmatig formaat die in de archieven worden vermeld, getuigen afbeeldingen in dezelfde periode van het gebruik van minder bewerkte materialen zoals kleine breukstenen die 'pavés à tête de chat' of 'kinderkopkes' werden genoemd en die we onder meer aantreffen op de binnenkoer van het stadhuis (afb. 4).

Voor recentere periodes zijn in het stadsarchief documenten bewaard van drie campagnes voor de vernieuwing van het wegdek tussen 1850 en 1900. De bestrating werd ongeveer om de 20 jaar vervangen, hoewel dit volgens dezelfde archieven gerust sneller had gemogen, gelet op de toestand van het wegdek. In dezelfde periode hing het

plein af van twee verschillende administratieve diensten: de Stad Brussel voor de kleine straten en de Belgische Staat voor de grote straten. De ruimte waarvoor de Staat verantwoordelijk was bestond uit twee verkeersstroken, waarvan de ene de Hoedenmakersstraat verbond met de Boterstraat en de andere de Heuvelstraat met de Guldenhoofdstraat, en die elkaar in het midden van het marktplein kruisten. De resterende ruimte gevormd door vier driehoeken hing af van de Stad Brussel. Deze verdeling maakte het bijzonder moeilijk om renovatiedossiers op te stellen en vertraagde de uitvoering van de werkzaamheden aanzienlijk (afb. 5).

De eerste gedocumenteerde campagne voor de vernieuwing van de bestrating vond plaats in 1853. De afbeeldingen uit die tijd doen vermoeden dat men het steenverband gebruikte om het tracé van de verkeersstroken die over het marktplein liepen te markeren. Bij die gelegenheid werden kasseien van

Quenast gebruikt die nagenoeg vierkant waren gehouwen (16 cm x 16 à 18 cm). De aard van de bestrating die in 1853 door deze kasseien vervangen werd, is niet gekend. Hoewel het gebruik van witsteen in de tweede helft van de 19de eeuw nog altijd gangbaar was, werden vanaf het begin van de eeuw ook stenen in donkerder kleuren gebruikt. De Sint-Kristoffelstraat bijvoorbeeld, die in 1808 werd aangelegd door het kloostercomplex van de Rijke Klaren, werd bekleed met porfierkasseien van Quenast⁵.

In 1853 werd het huis *De Sterre* afgebroken en de huidige Charles Bulsstraat verbreed en opnieuw geplaveid om de verkeersdoorstroming te verbeteren. Die straat lag immers net als de Grote Markt op het traject dat treinreizigers volgden om van het Zuidstation naar het Noordstation te gaan, en omgekeerd. De twee bestratingcampagnes werden wellicht samengevoegd en uitgevoerd met gelijkaardige materialen (afb. 6).

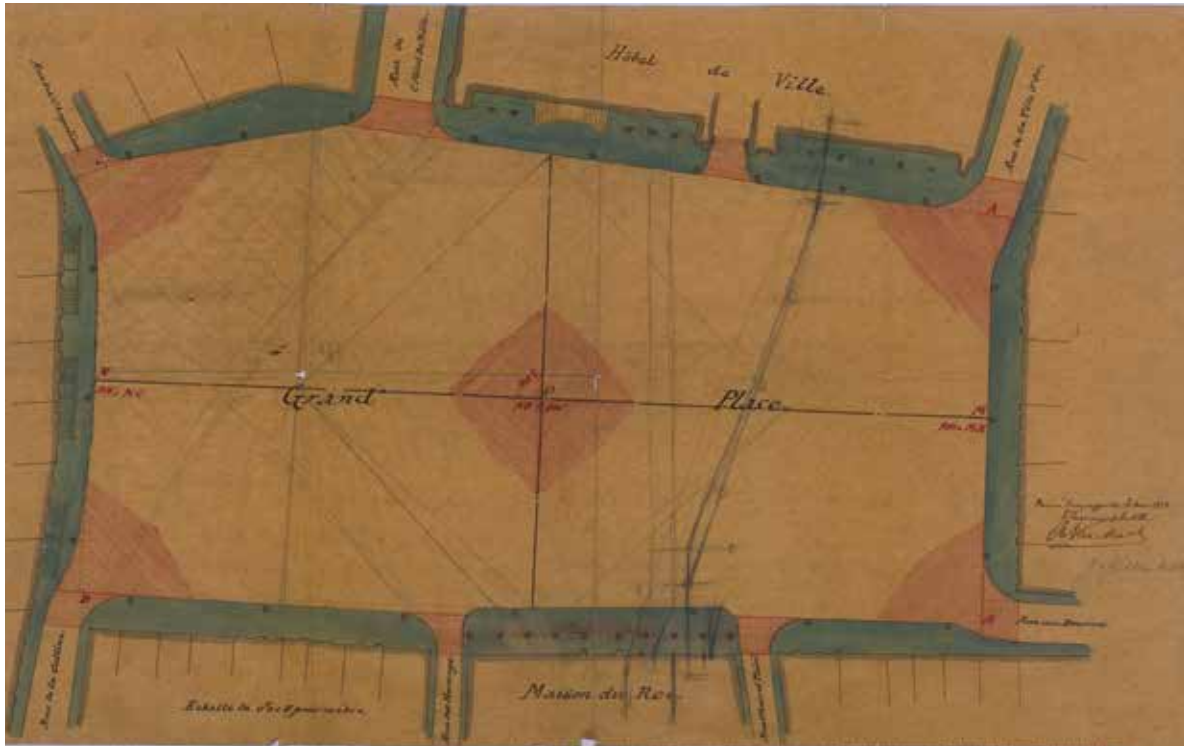

Afb. 6

De huidige Charles Bulsstraat omstreeks 1880 met het originele trottoir van het Stadhuis en een bekleding met vierkante straatstenen die ongetwijfeld overeenstemde met die op de Grote Markt (© SAB, FI J 1699).

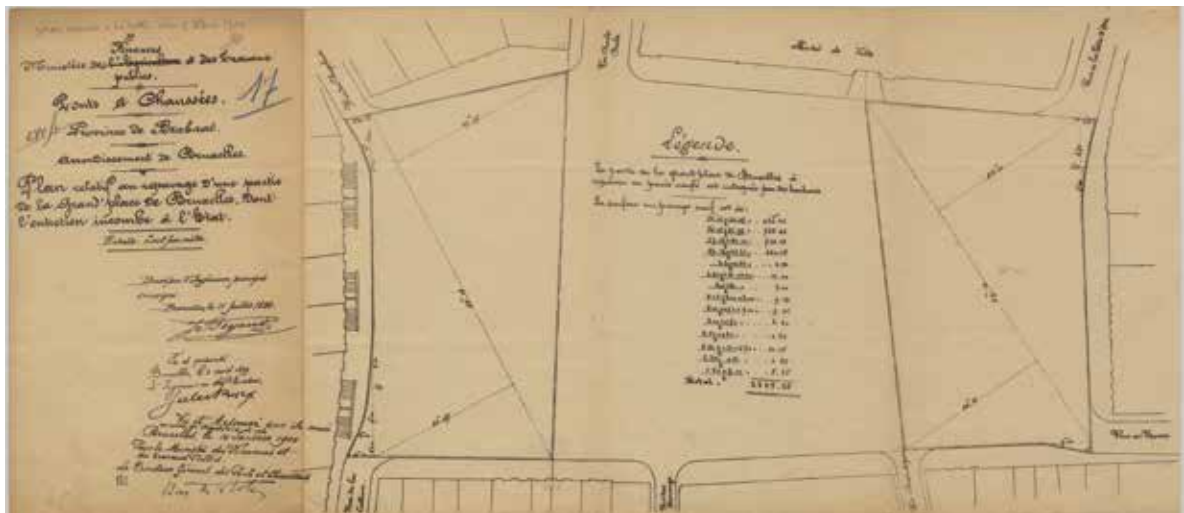
De kasseien van Quenast waren wel hard maar bleken ook glad en slo-ten nauwelijks tien jaar na de plaatsing niet langer goed op elkaar aan. Bijna dagelijks struikelden er paarden op het marktplein als gevolg van de slechte staat van het wegdek⁶. In 1869 stelde stadsarchitect Victor Jamaer een plan op om de markt opnieuw te bestraten, waarbij het tracé van de twee grote verkeersassen door middel van het steenverband zou worden aangegeven. Dat plan, dat niet werd uitgevoerd (zie afb. 7), was wellicht gebaseerd op het vorige plan van 1853. De vervanging van de kasseien liet tot 1883 op zich wachten vanwege de reeds vermelde moeilijkheid om een overeenkomst tussen de twee wegbeheerders te vinden. Het porfier van Quenast werd toen vervangen door zandsteen van de Ourthe. Deze nieuwe kasseien, die traditioneel werden gebruikt voor hellende straten vanwege hun slipvaste oppervlak, hadden een lang formaat (14 cm x 16 cm). De te bekleden oppervlakte werd op 5.477,80 m² geraamd. De plaatsing gebeurde volgens een vierkant patroon dat vertrok vanuit het midden van het plein. Acht als 'passerelles' aangeduide stroken werden uitgevoerd in vierkante kasseien van Attre (14 cm x 14 cm) op de aansluiting tussen de markt en de aangrenzende straten. Een van deze stroken, voor het portaal van het stadhuis, is bewaard gebleven. Het hele werk werd in nauwelijks vier weken uitgevoerd⁷ (afb. 7).

De laatst gedocumenteerde interventie dateert van eind augustus 1900. De zandstenen bestrating bleek toen in een erbarmelijke staat te verkeren. Als nieuwe steensoort werd voor 'demi-retaillé' porfier van Quenast of van Lessen gekozen vanwege zijn lage kostprijs en duurzaamheid. De benaming 'demi-retaillé' betekent dat holtes en uitsteeksels aan het oppervlak niet meer dan een halve

Afb. 7

Gepland steenverband voor de nieuwe bestrating van de Grote Markt in 1883. Men ziet de 'passerelles' (overbruggingen) in platte kasseien aan elke toegang tot het marktplein. 20 mei 1882 (© SAB, OW 161).

Afb. 8

Indeling van de bestratingswerken van de Grote Markt tijdens de renovatiecampagne. Plan dd 3 augustus 1899. (© SAB, OW 161).

centimeter mogen bedragen. Deze stenen hadden opnieuw een langwerpige formaat (10 cm x 15 à 17 cm). De bestrating werd uitgevoerd in drie grote vierhoekige delen, die elk

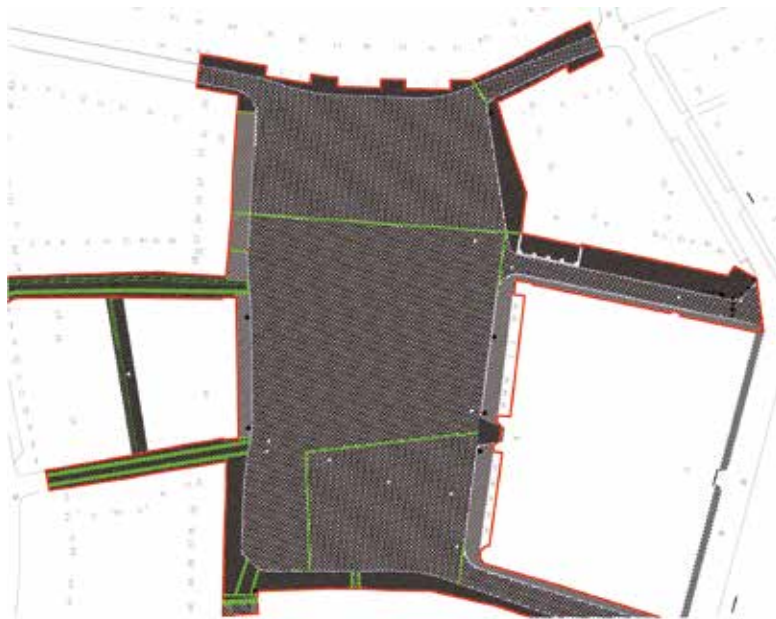
in een ander steenverband werden gelegd (afb. 8).

Om de moeilijkheid van de opsplitsing in zones met twee bevoegde

administraties op te lossen, werd de markt kunstmatig verdeeld in drie vierhoekige zones. De centrale zone, die ongeveer de helft van de oppervlakte van het marktplein

besloeg, werd onderhouden door de Stad Brussel terwijl de twee andere voor rekening van de Belgische Staat waren. De twee demarcatielijnen tussen de drie werkzones zijn nog gedeeltelijk zichtbaar in het huidige steenverband van de kasseien.

Over latere herbestratingen zijn in het stadsarchief geen documenten te vinden. Het ligt nochtans voor de hand dat het wegdek van de Grote Markt regelmatig werd onderhouden of zelfs volledig vernieuwd. Het huidige uitzicht van het wegdek lijkt echter een erfenis van de laatste gedocumenteerde vernieuwingsfase, met enkele aanpassingen in het lagere gedeelte van de markt. Sinds de oprichting van het Brussels Hoofdstedelijk Gewest (1989) wordt de Grote Markt van Brussel beschouwd als een gemeenteweg (afb. 9).

Afb. 9

Schema van het huidige steenverband op de Grote Markt (© Stad Brussel).

Naast deze drie vernieuwingscampagnes werden in de loop der jaren op de Grote Markt ook min of meer vaste monumentale constructies opgericht. We vermelden onder andere meerdere fontein, gaslantaarns in het midden van het plein en het monument van de graven van Egmont en van Hoorn tussen 1864 en 1872. Tal van tijdelijke installaties vroeger en nu nemen soms een deel van deze publieke ruimte in, zoals kiosken, kerststallen en kerstboomen, concertpodia, enz.

DE TROTTOIRS VAN DE GROTE MARKT

De eerste trottoirs langs de huizen van de Grote Markt verschenen kort na de Belgische onafhankelijkheid. Voordien bedekten de kasseien eenvormig de volledige oppervlakte van het plein, met een lichte afvelling vanaf de voet van de gevels opdat er voor de huizen geen regenwater zou blijven staan. Deze helling

werd op gezette plaatsen onderbroken door kelderopeningen, bordessen en andere private en openbare inrichtingen, waarvan sommige tot op vandaag bewaard zijn gebleven⁸.

Aangezien de aanleg van de trottoirs aanvankelijk aan het privé-initiatief werd overgelaten, verliep er een hele tijd alvorens alle huizen van stoepen voorzien waren. De eerste vermelding van een trottoir op de Grote Markt dateert van 1837 voor de nummers 21 en 22⁹. Het laatste trottoir was dat van de nummers 8 tot 12, dat in de periode tussen 1853 en 1864 moet zijn aangelegd¹⁰.

De kosten voor de aanleg waren oorspronkelijk voor rekening van de eigenaars van de aanpalende huizen. De omvang van de trottoirs varieerde naargelang de wensen van de opdrachtgevers, waardoor de verschillende stukken trottoir niet altijd harmonisch op elkaar aansloten. Een reglement van 14 augustus 1846 legde daarom de verplichting op dat de boordstenen van de trot-

toirs continu moesten zijn en geen enkele uitsprong of insprong mochten vertonen. De uitvoering van deze maatregel liet echter nog enige tijd op zich wachten. De trottoirs die er al lagen werden niet onmiddellijk rechtgetrokken, waardoor men op foto's uit de tweede helft van de 19de eeuw nog verschillende trottoirbreedtes kan zien ter hoogte van de nummers 1 tot 7, 20 tot 28 en 34 tot 39.

Oorspronkelijk lijken de trottoirs van de Grote Markt bekleed te zijn geweest met grote straattegels zoals bepaald in het reglement van 1846. Het betrof waarschijnlijk hardstenen tegels afgezoomd met een boordsteen van hetzelfde materiaal. Door de steeds grotere vrijheid die de opeenvolgende reglementeringen lieten, werden de meeste van deze tegels tijdens het laatste decennium van de 19de eeuw stelselmatig hernieuwd en vervangen door een bekleding van platines met een hardstenen omboording.

Afb. 10

De Grote Markt tijdens het bombardement van de stad door de troepen van Lodewijk XIV in 1695. Het Stadhuis heeft nog geen trottoir en het niveau van de vloer onder de galerijen is hoger dan dat van het marktplein (© MSB, K1973-1 H648).

Die verandering is ongetwijfeld te verklaren doordat kasseien harder waren dan hardsteen en veel praktischer om te plaatsen, wat nodig was als gevolg van de geleidelijke introductie van stadsmeubilair, de aanleg van steeds meer leidingen onder het straatoppervlak en plaatselijke reparaties.

De trottoirs van de openbare gebouwen, namelijk het stadhuis en het Broodhuis, weken af van de rest van het plein. Ze lijken een aparte behandeling te hebben gekregen, ongetwijfeld omwille van de bijzondere status van beide gebouwen.

De trottoirs van het stadhuis werden aangelegd in 1845 en liepen volledig

rond de buitengevels. In 1868 volgden de trottoirs van de binnenkoer¹¹. Vóór die datum liep de bestrating van het plein tot tegen de voet van de galerijen op de benedenverdieping waarvan het niveau hoger lag dan dat van de straat (afb. 10). Het stadsarchief bewaart een bestek van 20 december 1844 betreffende de «*fourniture de dalles, bordures et châssis en pierre bleue pour trottoirs à établir au pied de l'Hôtel de Ville, du local de l'école militaire & des sœurs noires, au Marché aux Poissons et au pont de fer, rue de la Régence*»¹². Als steen werd 'petit granit' gebruikt uit de steengroeven van Ecaussines. Korte tijd later vermeldde het gemeenteblad nog de plaatsing van urinoirs rond het stadhuis opdat de trottoirs altijd droog zouden blijven¹³. Die informatie zegt iets over de gebruiken die in die periode op de openbare weg in zwang waren.

Dat eerste trottoir was heel wat smaller dan het huidige. In die tijd leidde het bordes van de leeuwentrap overigens direct naar het plaveisel van de markt. Het trottoir bestond uit grote monolithische tegels die zijn hele breedte in beslag namen. Op de hoeken en ter hoogte van de toegangen tot het stadhuis werden de uiteinden gevormd door grote, eveneens monolithische stenen in de vorm van een kwartcirkel. Sommige daarvan zijn in hun originele staat bewaard, onder meer in de Vrutstraat, ter hoogte van het ingangsportaal, en op de hoek met de Charles Bulsstraat. Op die plaatsen is de breedte van het trottoir dus niet veranderd (afb. 11). De elegante maar weinig praktische vorm van de stenen boordsteen die de afvoergoot integreerde en verborg was enigszins achterhaald voor die tijd. Dit model van boordsteen, met zogenaamde 'overdekte goot', werd sterk afgeraden in het verslag van de *Conseil central de salubrité publique sur les trottoirs de Bruxelles* van 1845

Afb. 11

Het stadhuis omstreeks 1868 na de restauratie van de oostelijke gevel en de verbreding van het trottoir. (© SAB, FI J 1778).

Afb. 12

De heraanleg van het trottoir van de oostelijke vleugel van het stadhuis. Gelet op de steigers van de restauratiewerf van het huis 'De hertogen van Brabant' op de achtergrond moet de foto genomen zijn tussen 1986 en 1990 (© SAB, FI C 19500).

en werd verboden door het reglement van 1857 vanwege het moeilijke onderhoud ervan (reinigen en weer samenvoegen van de verschillende onderdelen). Na de transformatie van de leeuwentrap omstreeks 1866 en de restauratie van de oostelijke gevel van het stadhuis die in 1868 voltooid werd, werd het gedeelte van het trottoir aan de Grote Markt verbreed en werd de boordsteen met overdekte goot opnieuw gebruikt. Omstreeks 1864 kwamen er ook een brievenbus en gaslantaarns.

Tijdens de tweede helft van de 19de eeuw onderging het stadhuis van Brussel verschillende restauratiecampagnes¹⁴ waarvan de laatste in 1902 voltooid werd. In het spoor daarvan besliste men om de

trottoirs die sterk hadden geleden onder de werken te vervangen. Bij die vervanging werd vastgesteld dat een deel van de tegels alleen op een zandbed rustte zonder de minste fundering. Die uitvoeringstechniek, die door het reglement van 1846 verboden was, toont goed aan hoe oud deze trottoirs waren¹⁵. De trottoirs en de funderingen werden daarop volledig vernieuwd met uitzondering van de elegante boordsteen met overdekte goot die ook nu weer behouden bleef ondanks het negatieve advies van de technische dienst van Openbare Werken. Die boordsteen zou nog een tiental jaren behouden blijven.

Na een ernstige waterinfiltratie in de kelders van het stadhuis werden in

1913 sonderingen uitgevoerd aan het ingangsportaal op de Grote Markt om de oorsprong van het lek te achterhalen. Dat onderzoek leidde tot de conclusie dat niet alleen de watertoevoerleidingen van het stadhuis moesten worden vervangen maar ook de vorm van de boordstenen van de trottoirs. Het rapport wees met een beschuldigende vinger naar de overdekte goten die door hun formaat elke ochtend overvloedig moesten worden gespoeld, waarbij er water doorsijpelde via loszittende voegen. In 1915 werden uiteindelijk alle boordstenen met overdekte goot vervangen door eenvoudige boordstenen en de afvoer van het regenwater gebeurde voortaan via de open goot tussen de straatstenen en de boordsteen¹⁶ (afb. 12).

Tussen 1986 en 1990 werd de bekleding van het trottoir van het stadhuis gedeeltelijk vernieuwd zonder aandacht voor het oorspronkelijke steenverband. Sommige elementen van de oude betegeling werden opnieuw gebruikt, zoals blijkt uit de aanwezigheid van zes koperen schachten die volgens plannen van 1897 waren ontworpen om er de stijlen in te plaatsen van een markies dat het trottoir moest overdekken tijdens grote evenementen (afb. 13).

De bouw van het oorspronkelijke Broodhuis gaat terug tot 1515. Toen het gebouw in 1860 door de Stad Brussel werd aangekocht, liepen er geen trottoirs omheen. De toegangsbordessen gaven uit op de openbare ruimte en het plaveisel van het plein liep door tot aan de voet van het gebouw. Een eerste trottoir werd aangelegd bij de oprichting van het standbeeld van de graven van Egmont en Hoorn in 1864¹⁷. Het werd opgenomen in de opbouw van de grote sokkel van het monument. Het was de bedoeling van het stadsbestuur om de omgeving van het Broodhuis te verfraaien en te moderniseren door het te voorzien van een monumentale infrastructuur. In 1874 bleek echter uit sonderingen dat het Broodhuis stabiliteitsproblemen vertoonde. De beelden van Egmont en Hoorn werden overgebracht naar de Kleine Zavel en het bestaande gebouw dat op instorten stond werd afgebroken om tussen 1874 en 1892 plaats te maken voor een 'reconstructie' waarbij naar de inzichten van die tijd een nieuwbouw in perfect gotische stijl werd opgetrokken (afb. 14).

Een groot deel van het gebouw was reeds voltooid in 1885 en de trottoirs van de zij- en achtergevels werden in juni van datzelfde jaar aangelegd. Ze bestonden uit hardstenen tegels en boordstenen geplaatst op een bakstenen massief van zogenaamde

Afb. 13

Het Broodhuis na de plaatsing van het monument met de beelden van de graven Egmont en Hoorn in 1864. Rond de sokkel van het monument werden trottoirs aangelegd die deel uitmaakten van de constructie (© SAB, FI J 710).

Afb. 14

Het Broodhuis na de heropbouw, eind 19de eeuw. Het trottoir is voorzien van een ijzeren afsluiting (© SAB, FI F 559).

'klampsteen'18. Het gebouw werd ook voorzien van een trottoir en twee gaslantaarns aan de voorgevel. Dat trottoir lijkt hetzelfde lot te hebben ondergaan als het vorige. Het werd snel afgebroken na de beslissing om een toren en een dubbele galerij toe te voegen aan de voorgevel. Een nieuw trottoir werd aangelegd volgens plannen van 1895. Het werd bekleed met grote hardstenen tegels en voorzien van een ijzeren afsluiting en vier gaslantaarns. Deze situatie is tot op vandaag praktisch onveranderd gebleven, in tegenstelling tot de trottoirs van de zij- en achtergevels die vervangen werden door een bekleding van platte kasseien die in hetzelfde vlak zijn gelegd als de kasseien van de straat.

DE STRATEN VAN HET ÎLOT SACRÉ

Het *Îlot Sacré* heeft een complexe en bewogen geschiedenis achter de rug. De benaming duidt vandaag het stratenblok aan gevormd door de Beenhouwersstraat, Kleine Beenhouwersstraat, Predikherenstraat en Eenmansstraatje, waaraan nog de Schuddeveldgang en de Getrouwheidsgang moeten worden toegevoegd. In deze wijk, die relatief onveranderd is gebleven sinds 155019, waren vroeger de beroepen van het slagersambacht gevestigd. Vandaag is het zowat de bekendste restaurantbuurt van Brussel20.

De belangstelling voor de straten van het *Îlot Sacré* als erfgoedobject gaat terug tot het begin van de jaren 1970, toen de Stad Brussel besloot om de Beenhouwersstraat, de Kleine Beenhouwersstraat en de Predikherenstraat opnieuw aan te leggen. Hoewel het bijzonder plan van aanleg, BPA 30.10, geen enkele specifieke verplichting oplegde voor deze straten, werden

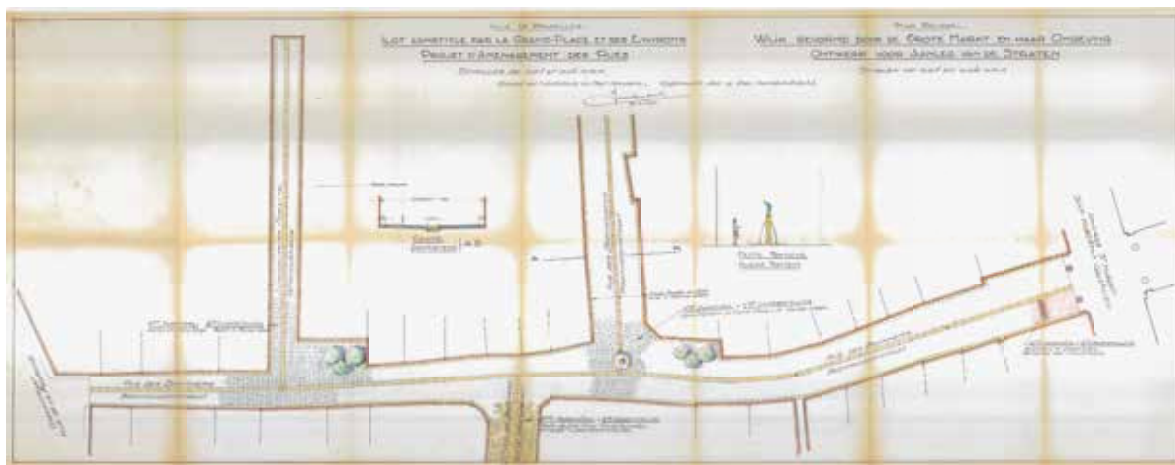

Afb. 15

De Beenhouwersstraat met de kruising van de Predikherenstraat (links) en de Kleine Beenhouwersstraat (rechts), omstreeks 1900 (© SAB, FI C 2994).

de werken voorafgegaan door een studie die in 1971 werd aangevat en onder meer tot doel had te bepalen welke materialen, welke soort afwerking en welke uitvoeringstechniek het meest aangewezen waren voor deze omgeving. Volgens de Brusselse stadsarchitect Jean Rombaux, die talrijke restauraties van het openbaar erfgoed leidde, bestond de bestrating oorspronkelijk uit kleine, onregelmatige en ronde kasseien, de zogenaamde 'kinderkopkes'.

Een tekening van Jambers uit de eerste helft van de 19de eeuw toont een klein gedeelte van de Beenhouwersstraat voor een particuliere woning waar geen trottoir te zien is. Volgens deze afbeelding was de straat geplaveid met ronde en waarschijnlijk onregelmatige kasseien. Deze stenen leken echter groter dan het formaat van de 'kinderkopkes' (afb. 15). Er gingen stemmen op om de trottoirs af te schaffen om zowel praktische als historische en erfgoedredenen, en

Afb. 16

Ontwerp voor de vernieuwing van het wegdek van de Beenhouwersstraat, Kleine Beenhouwersstraat, Predikherenstraat en Getrouwheidsgang. Verschillende werkhypothese zijn geïllustreerd met een bekleding in kasseien, in *opus incertum*, klinkers en hardstenen tegels. 30 november 1971 (© SAB, ARCH 391).

een centrale goot aan te leggen in het midden van de straat.

Dat is niet langer het geval op een foto die aan het begin van de 20ste eeuw genomen werd. Hieruit blijkt het bestaan van een straat met ezelsrugprofiel, bestaande uit langwerpige kasseien en afgezoomd met zeer smalle trottoirs die duidelijk hoger liggen dan de berijdbare weg. De trottoirs waren bekleed met kasseien of rechthoekige tegels. De twee uiteinden van de bestrating tegen de boordstenen van de trottoirs deden dienst als afvoergoot. In 1930 kreeg de Beenhouwersstraat een asfaltlaag, wat niet het geval lijkt te zijn voor het begin van de Predikherenstraat. Het asfalt werd direct op de kasseien gegoten. De trottoirs daarentegen bleven intact. Aan het begin van de jaren 1960 verkeerde het asfalt in slechte staat²¹ en waren de kasseien op sommige plaatsen opnieuw zichtbaar.

In die tijd mochten er nog auto's rijden in de straten van het *Îlot Sacré*, maar er was wel een parkeerverbod. Die bepalingen werden regelmatig genegeerd, waardoor de smalle straten volledig verstopt

raakten. Volgens het archiefmateriaal moest bij een afschaffing van de trottoirs het autoverkeer in de wijk echter tot een minimum worden beperkt. Een opiniepeiling wees uit dat een meerderheid van de gebruikers van de wijk voorstander was om een voetgangerszone in te voeren tijdens sommige uren van de namiddag en de avond. Een testperiode in de maanden juli en augustus 1969²² had zo'n succes dat besloten werd om deze regeling te behouden. Tegelijkertijd viel ook de beslissing om het wegdek van de straten van de wijk volledig te vernieuwen (afb. 16).

Er werden meerdere werkhypothese afgetoetst, met als eerste het leggen van kleine kasseien – mozaïekstenen – van vierkant formaat²³. Nog andere mogelijkheden werden onderzocht, zoals een centraal wegdek van 'kinderkoppekjes', rechthoekige hardstenen tegels met geschrante voegen, hardstenen tegels van onregelmatig formaat gelegd in *opus incertum*, d.w.z. zo nauw mogelijk op elkaar aansluitend, en uiteindelijk klinkers, een bestrating in bakstenen van Nederlands fabricaat. Dat wegdek

zou worden omzoomd door smalle boordstenen van mozaïekstenen in witte zandsteen van Plancenoit, op gelijk niveau gelegd met het wegdek en onderbroken door een goot in hardsteen of witsteen in het midden van de straat.

Vervolgens werd een test op ware grootte uitgevoerd met drie soorten materialen: klinkers, hardsteen in *opus incertum* en zandstenen kasseien. Volgens een brief van de ingenieur-directeur-generaal van Stedenbouw zouden er voor rechthoekige en onregelmatige hardstenen tegels, voor 'kinderkoppekjes' en voor de andere formaten kasseien moeilijk te realiseren versterkte funderingen nodig zijn, omwille van de aanwezigheid van de vele ondergrondse leidingen. Vanuit historisch oogpunt gaf het rapport de voorkeur aan kleine onregelmatige kasseien, en in mindere mate aan grote rechthoekige hardstenen tegels. De kasseien werden verworpen omdat ze te weinig comfort boden voor de voetgangers. De hardstenen tegels (al dan niet regelmatig) leken evenmin te voldoen omdat ze een glad oppervlak hadden, gemakkelijk loskwamen bij de veelvuldige passage

van voertuigen en problemen stelden bij het plaatselijk opbreken van de straat.

Na de test werd besloten om het volledige wegdek en de trottoirs op te breken en de Beenhouwersstraat, Kleine Beenhouwersstraat, Predikerherenstraat en Getrouwheidsgang te bekleden met klinkers afgezoomd met een band in mozaïekstenen²⁴. Naast het technische aspect moest dit materiaal met zijn rustieke uitzicht in de smaak vallen in een periode waarin de gevels van de gebouwen bij restauratie vaak van hun bepleistering werden ontdaan om de naakte baksteen tevoorschijn te halen. Alleen de Schuddeveldgang blijkt toen zijn 19de-eeuwse straatdek te hebben behouden. Omwille van het onderhoudsgemak werd de centrale goot uiteindelijk vervangen door twee goten aan weerszijden van het straatdek, tegen de trottoirbanden in mozaïekstenen.

Tijdens de bouw van de Koninklijke Sint-Hubertusgalerijen tussen 1845 en 1847 werd het knooppunt tussen de twee hoofdarmen van de galerijen en de Beenhouwersstraat bijzonder verzorgd uitgevoerd. De architect van de galerijen, Jean-Pierre Cluysenaar, bouwde op deze kruising een overdekte structuur die op zuilen rust waarvan sommige zo geplaatst werden dat ze de breedte van de straat verminderden zonder de breedte van de berijdbare doorgang te versmallen. Het plan van Cluysenaar, opgesteld eind 1846, vermeldt duidelijk: «*couverture du point de jonction des deux galeries dans la grande rue des Bouchers*»²⁵. Het behoud van eenzelfde type bekleding voor de hele straat, ook onder de overdekte doorgang, zorgde ervoor dat de straat over haar hele tracé hetzelfde uitzicht behield (zie afb. 16)

Het wegdek van de overdekte doorgang van de Beenhouwersstraat

op de kruising met de Konings- en Koninginnegalerij werd eveneens vervangen, waarschijnlijk in het spoor van de hierboven beschreven werken. Het bestond uit een oppervlak van donkere mozaïekstenen waarvan het overdekte gedeelte omsloten werd door een boord van lichte mozaïekstenen. In tegenstelling tot vroeger, toen de bekleding als doel had de visuele continuïteit van de straat te benadrukken terwijl de overdekte structuur de twee hoofdarmen van de galerijen moest verenigen, vormde de omliggende nieuwe aanleg een visuele breuk met de omgeving.

BESLUIT

Het erfgoed van het historische centrum van Brussel, een van de drukste doorgangs- en verzamelplaatsen van de hoofdstad, wordt in hoge mate op de proef gesteld door de grote aantallen bezoekers en de sterke zichtbaarheid. Dat gegeven heeft niet alleen een impact op de gebouwen die er het decor van vormen, maar meer nog op het wegdek van de straten. De rol van de bestrating is nochtans belangrijk omdat deze de openbare ruimte structureert en als het ware het podium vormt voor het stedelijke theater. Het intensieve gebruik beperkt de levensduur van de bestrating. De vernieuwing ervan drukt telkens een andere stempel op de omgeving naargelang de aard, de vorm en de kleur van de materialen, de combinatie van verschillende mogelijke materialen of de gekozen uitvoeringstechniek.

De bewaarde archieven laten zowel voor de Grote Markt als voor de smalle straten van het *Îlot Sacré* de diversiteit aan gebruikte materialen zien, gaande van afgeronde, vierkante of langwerpige vormen tot beige, roodachtige of donkere

tinten van zandsteen of porfier. De keuze van de aard en de vorm van de bekleding wordt voornamelijk door technische criteria ingegeven. De materialen worden op de eerste plaats gekozen vanwege hun duurzaamheid, hun slipvastheid, hun kostprijs of hun beschikbaarheid. De keuze van klinkers voor de straten van het *Îlot Sacré* ondanks alle historisch onderzoek over de wijk dat vooraf werd uitgevoerd, is bijzonder veelzeggend en kenmerkend voor deze opportunistische aanpak.

De technische vooruitgang speelde eveneens een essentiële rol in de evolutie van het stedelijk landschap, onder meer door het ontstaan van het trottoir omstreeks 1830 of de toename van het stadsmeubilair dat geleidelijk in het straatbeeld verscheen. Door die veranderingen werd de openbare ruimte, die voorheen weinig gestructureerd was, steeds meer in een keurslijf gedwongen. Dat maakt de lezing van de openbare ruimte er niet gemakkelijker op. De evolutie van het trottoir bijvoorbeeld, waarvan de aanleg oorspronkelijk in samenhang met de bekleding van de straat gebeurde, volgde zeer vaak zijn eigen logica, zoals de trottoirs van de Grote Markt genoegzaam illustreren. Behalve de historische trottoirs van het Broodhuis en het stadhuis die globaal hun originele uitzicht hebben behouden, zijn de andere mismeessterd, overladen met stadsmeubilair, volgestouwd met min of meer vaste cafétterrassen en uiteindelijk vernieuwd. De verschillende soorten materialen, voor zover ze nog zichtbaar zijn, getuigen van de talrijke renovatiecampagnes die gewoonlijk bouwblok per bouwblok werden uitgevoerd, meestal zonder inspanningen om door overleg tot een harmonisch resultaat te komen.

De toenemende belangstelling die de laatste jaren wordt betoond

voor de openbare ruimte en voor de straat in het bijzonder als erfgoed-object, is ook de overheid niet ontgaan. Die ruimten genieten nu wettelijke beschermingsmaatregelen en internationale erkenning of krijgen gewoon meer aandacht van de overheid naarmate ze dichterbij het historische stadscentrum liggen. De verschillende voorstudies en interdisciplinaire samenwerkingen die de laatste renovatiewerven in het historische centrum van Brussel hebben begeleid, getuigen van een aanpak die een antwoord biedt op de verschillende technische beperkingen en tegelijk lering trekt uit de lessen van het verleden.

Vertaald uit het Frans

NOTEN

1. *Het bouwkundig erfgoed van België. Brussel. Vijfhoek. Deel 1B, 1993, p. 496.*
2. CRéA-Patrimoine heeft onder leiding van François Blary tussen 15 en 19 mei 2018 voor de dienst stadsarcheologie een geofysische prospectie uitgevoerd onder de kasseien van de Grote Markt. Het project werd bekroond door het Fonds Jean-Jacques Comhaire van de Koning Boudewijnstichting. In afwachting van de publicatie van de resultaten is het moeilijk verslag uit te brengen over de ontdekkingen inzake de bestrating die tijdens de opgravingen onder meer op deze plaats werden gedaan.
3. *"witte (straatstenen) vervaardigd in opdracht van de Stad Brussel voor de lopende werken", Etat de la livraison de pavés réalisée entre Noël (24 décembre) 1778 et la saint Jean (23 juin) 1779. 21 juillet 1779.* Stadsarchief van Brussel (SAB), Oude archieven, Lias 525.
4. SAB, Lias 525.
5. SAB OW 6242.
6. SAB OW 161.
7. AB OW 161.
8. LOIR, C., *Bruxelles néoclassique*, CFC éditions, Brussel, 2017, pp. 279-287.
9. SAB OW 8596.
10. Volgens een ongedateerde foto genomen na de afbraak van het huis *De Sterre* in 1853 en voor de veralgemening omstreeks 1864 van de gaslantaarns op voet die in de trottoirs werden verankerd. SAB FI F 508
11. DEMEURE, Q., *Les fontaines de l'Hôtel de Ville de Bruxelles*, Brussel, 2013, p. 15.
12. *"levering van tegels, boordstenen en chassis in blauwe hardsteen om trottoirs aan te leggen aan de voet van het stadhuis, het gebouw van de militaire school en de zwartzusters, op de Vismarkt en aan de ijzeren brug in de Regentschapsstraat"*, SAB AA 1845 rép. 105.
13. *Bulletin communal 1849*, t. 1, p. 34.
14. DEMEURE, Q., *Les tourelles de l'Hôtel de Ville de Bruxelles*, Brussel, 2015, p. 5.
15. SAB OW 48 341.
16. SAB OW 65 268.
17. DEROM, P., *De beelden van Brussel*, Brussel, 2000, p. 53.
18. SAB OW 57654.
19. LISSON, J. en VANNIEUWENHUYZE, B., 'De stadsplattegronden van Jacob van Deventer', in Lisson, J. (red.), *Zoutleeuw in de middeleeuwen: van platteland tot stad: stadsontwikkeling in de Nederlanden* (Studies Stads geschiedenis; No. 9), Gent: Academia Press, 2015, pp. 29-36.
20. HOUBART, Cl., 'Brussel, laboratorium voor een Europees stedelijk reanimatiebeleid: het voorbeeld van de Zavelwijk', *Erfgoed Brussel*, 28, p. 28-49.
21. Volgens getuigenissen uit die tijd was het asfalt volledig weggevreten door de bijtende onderhoudsproducten en het huishoudelijk afval dat dagelijks op de straat terecht kwam. De rapporten van de stadsadministratie beklemtoonden dat het om die redenen wenselijk was de asfaltlaag te verwijderen. SAB ARCH 391.
22. Gemeenteblad van de Stad Brussel 1969, DL. I.2, p. 1551 e.v.
23. Gemeenteblad van de Stad Brussel 1972, DL. I.1, p. 402.
24. Gemeenteblad van de Stad Brussel 1973, DL. I deel 11, p. 1051.
25. *"overdekking van het kruispunt van de twee galerijen met de Beenhouwersstraat"*.

STREETS IN THE HISTORIC CENTRE Generations of cobblestones

The contribution of the Heritage Unit of the City of Brussels deals with the streets in the historic centre of Brussels, a district formed by the Grand-Place and its surrounding areas. Partly included on the UNESCO World Heritage List in 1998, this collection of streets, bordered for the most part by buildings dating back to the 17th century, is mainly cobbled. Firstly, Quentin Demeure takes stock of the lessons learned from the historical research conducted on this area. The author retraces the evolution of the streets over the last two centuries, while also addressing the urban furniture and the pavements. In the following article, Paula Cordeiro discusses the projects conducted by the City of Brussels to create a "comfort zone" in the historic centre as well as the debates to which they have given rise with a view to reconciling heritage, urban planning regulations, technical constraints and soft mobility requirements for people with reduced mobility and cyclists.

COLOFON

REDACTIECOMITÉ

Stéphane Demeter, Paula Dumont,
Murielle Leseqque, Griet Meyfroots,
Valérie Orban, Cecilia Paredes,
Brigitte Vander Bruggen

EINDREDACTIE NEDERLANDS

Paula Dumont

EINDREDACTIE FRANS

Stéphane Demeter

REDACTIESECRETARIAAT

Stéphane Demeter

COÖRDINATIE DOSSIER

Cecilia Paredes en Christophe Loir (ULB)

COÖRDINATIE ICONOGRAFIE

Cecilia Paredes

AUTEURS/ REDACTIONELE

MEDEWERKING

Marion Alecian, Aurélie Autenne,
Céline Chéron, Paula Cordeiro,
Françoise Cordier Marie Demanet,
Quentin Demeure, Thibaut Jossart,
Harry Lelièvre Isabelle Leroy, Murielle
Leseqque, Christophe Loir, Griet
Meyfroots, Marc Meganck, Sylvianne
Modrie, Muriel Muret, Cecilia Paredes,
Thomas Schlessler, Christian Spapens,
Francis Tourneur, Tom Verhofstadt.

NALEZING

Koenraad Raeymaekers, Wim Kenis,
Coralie Smets, Tom Verhofstadt en de
leden van het redactiecomité

VERTALING

Gitracom, Hilde Pauwels, Erik Tack,
Ubiquus Belgium NV/SA

VORMGEVING

Polygraph'

ONTWERPER VAN DE MAQUETTE

The Crew communication nv

DRUK

Graphius Brussels

VERSPREIDING EN

ABONNEMENTENBEHEER

Cindy De Brandt,
Brigitte Vander Bruggen
bpeb@urban.brussels

BEDANKINGEN

Martin van Berkel, Frédéric Hoebeeck,
Frank Scheelings, Thomas Schlessler,
het team van het Documentatiecentrum
urban.brussels

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER

Bety Waknine, directeur-generaal,
urban.brussels (Gewestelijke
Overheidsdienst Brussel
Stedenbouw en Erfgoed)
Kunstberg 10-13, Brussel

De artikelen zijn gepubliceerd
onder de verantwoordelijkheid
van de auteurs. Alle rechten voor
het reproduceren, vertalen of
herwerken zijn voorbehouden.

CONTACT

Urban.brussels
Kunstberg 10-13, 1000 Brussel
www.erfgoed.brussels
bpeb@urban.brussels

HERKOMST VAN DE FOTO'S

Mochten er ondanks onze inspanningen
om alle reproductierechten te
betalen toch nog gerechtigden zijn
die niet gecontacteerd werden, dan
worden zij verzocht zich kenbaar
te maken bij Urban.brussels

LIJST MET AFKORTINGEN

AOE - Archief Onroerend
Erfgoed
ARAU - Atelier de Recherches
et d'Action Urbaines
CIDEP Centre d'information, de
documentation et d'étude du patrimoine
ERU asbl Centre d'Études et de
Recherches Urbanistiques
F.R.S. - FNRS - Fonds de la
recherche Scientifique
KBR Koninklijke Bibliotheek
- Bibliothèque royale
KIK-IRPA - Koninklijk Instituut voor
het Kunstpatrimonium / Institut
royal du Patrimoine artistique
MSB - Museum van de Stad Brussel
PMW asbl - Pierres et
Marbres de Wallonie
RTC - Royal Trust Collection
SAB - Stadsarchief Brussel

ISSN

2034-5771

WETTELIJK DEPOT

D/2019/6860/019

Cette revue paraît également
en Français sous le titre
Bruxelles Patrimoines.

ERFGOED BRUSSEL REEDS VERSCHENEN

001 - November 2011
Terug naar school

002 - Juni 2012
De Hallepoort

003-004 - September 2012
De kunst van het bouwen

005 - December 2012
Hôtel Dewez

Extra nummer 2013
Het erfgoed schrijft onze geschiedenis

006-007 - September 2013
Brussel, m'as-tu vu ?

008 - November 2013
Industriële architectuur

009 - December 2013
Parken en tuinen

010 - April 2014
Jean-Baptiste Dewin

011-012 - September 2014
Geschiedenis en herinnering

013 - December 2014
Cultusgebouwen

014 - April 2015
Zoniënwoud

015-016 - September 2015
Ateliers, fabrieken en kantoren

017 - December 2015
Stadsarcheologie

018 - April 2016
De Gemeentehuizen

019-020 - September 2016
Stijlen gerecycleerd

021 - December 2016
Victor Besme

022 - April 2017
Art nouveau

023-024 - September 2017
Natuur in de stad

025 - December 2017
Conservatie op de steigers

026-027 - April 2018
Kunstenaarsateliers

028 - September 2018
Het Erfgoed, dat zijn wij!

Extra nummer - 2018
De restauratie van
een uitzonderlijk decor

029 - December 2018
Historische Interieurs

030 - April 2019
Beton

031 - September 2019
Een plaats voor kunst

urban.brussels zet resoluut in op de kennismaatschappij en wil met zijn publiek een moment van introspectie en expertise delen over de stedelijke thema's van vandaag. De pagina's van *Erfgoed Brussel* bieden het stedelijk erfgoed in al zijn diversiteit een forum voor open en pluralistische reflectie. *De straat anders bekeken* is de gelegenheid om de coherentie van de opdrachten van urban.brussels over het fundamentele stedelijke object dat de straat is te bevragen en de geïntegreerde aanpak van zijn acties in het Brusselse landschap duidelijk zichtbaar te maken.

Bety Waknine,
Directeur-generaal

U

15 €

ISBN 978-2-87584-184-1